

Het Drentse Landrecht van 1412 is in verschillende opzichten een bijzonder en belangwekkend archiefstuk. Redmer Alma legt uit waarom.

Nieuw leven voor de grondwet van Drenthe

Een uitdagend project

Als we een canon van de belangrijkste archiefstukken voor de geschiedenis van Drenthe zouden opstellen, dan zou het Landrecht van 1412 daarin niet ontbreken. Met recht kan het stuk worden beschouwd als de oudste grondwet van Drenthe. Dat is al voldoende reden om er nader aandacht aan te besteden, maar niet alleen de inhoud maakt het stuk belangwekkend. Opvallend is bijvoorbeeld het materiaal: de oorkonde is niet op perkament geschreven, zoals in die tijd gebruikelijk, maar op papier, een materiaal dat niet lang daarvoor als schriftdrager ontdekt was. Nog opvallender is de toestand: het stuk heeft de eeuwen slecht doorstaan, om het zacht uit te drukken. Een moeizame restauratie was daarom noodzakelijk. In dit artikel wordt verslag gedaan van het traject dat daartoe zal leiden en wordt ingegaan op de vraag waarom juist dit stuk die aandacht verdient.

Grondwetten

De laatste jaren is de Nederlandse Grondwet weer volop in de belangstelling. In het publieke debat wordt geschermd met grondrechten die daarin zijn vastgelegd, vaak teruggebracht tot korte steekwoorden als 'vrijheid van meningsuiting', 'godsdienstvrijheid' of 'gelijkheidsbeginsel'. Zelfs politieke partijen en bewegingen stoelen hun naam op deze grondwettelijke begrippen. De positie die mensen innemen in het debat, wordt op die wijze geformuleerd aan de hand van een grondwet die slechts weinigen echt gelezen hebben. Velen steken de keuze voor het grondrecht dat zij tot drijfveer voor hun handelen maken niet onder stoelen of banken en de televisiecamera's registreren deze meningen gretig. Dat de Grondwet zo tot een identiteitsbepalend instrument voor de Nederlanders geworden is, is duidelijk. Men kan het om verschillende redenen toejuichen dat wet- en regelgeving een zo nauwe band met de belevenis van de daaraan onderworpen burgers onderhoudt.



Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht.
Gravure naar zijn grafmonument.

Sarcofaag Frederik
van Blankenheim

Het Landrecht van 1412

Men mocht willen dat het landrecht dat in 1412 door bisschop Frederik van Blankenheim aan Drenthe werd verleend zich in een even grote belangstelling mocht verheugen. In deze oorkonde, één vel papier van 55 bij 65 cm, wordt in het kort beschreven hoe het Drentse gewoonterecht uitgelegd dient te worden in het licht van de verhouding tussen de Drenten en hun heer. Het karakter van het stuk is heel anders dan dat van onze Grondwet. Grondrechten zoals die sinds de achttiende eeuw werden geformuleerd, over vrijheid van meningsuiting of godsdienst, treffen we er niet in aan. De laat-middeleeuwse wijze van codificatie was veel concreter dan dat, maar had wel een vergelijkbare functie als de moderne grondwetten zoals wij die kennen.

Het ontstaan van het landrecht

Dat het landrecht van 1412 als de oudste grondwet van Drenthe opgevat kan worden, is een constatering die de lezer nog niet veel zegt als zij niet in de historische context wordt geplaatst. Daarvoor is het als eerste nodig om de middeleeuwse staatkundige verhoudingen in vogelvlucht voor te stellen. Drenthe viel in de tweede helft van de Middeleeuwen onder de bisschop van Utrecht, niet alleen in zijn geestelijke positie als hoofd van het bisdom, maar ook als wereldlijk heer over het Oversticht. Dat bestond uit ongeveer de huidige provincies Overijssel en Drenthe, inclusief de stad Groningen en het omliggende Gorecht. In de hoedanigheid van heer van het Oversticht en meer specifiek als graaf van Drenthe kwamen bestuur en rechtspraak in hoogste instantie aan hem toe. De uitoefening van die wereldlijke macht was lang niet altijd zonder problemen. In 1227 vond bisschop Otto in de slag bij Ane tegen de burggraaf van Coevorden en de Drenten zelfs de dood. Zijn gelijknamige opvolger wist enkele jaren later de Drenten weer tot gehoorzaamheid te dwingen, maar in de eeuw daarna verslapte de greep van de bisschoppen over hun onderdanen weer. Vooral de sterke positie van de heren van Coevorden stond de feitelijke macht van de Utrechtse heren in de weg.

Frederik van Blankenheim

In 1393 kreeg het bisdom Utrecht een nieuw hoofd, Frederik van Blankenheim (ca. 1355-1423), en dat hij zich in zijn nieuwe functie zou doen gelden, lag in de lijn der verwachting. Als bisschop van Straatsburg had hij zich al een krachtdadig, zij het niet in alle opzichten succesvol, kerkvorst getoond. Ook in zijn houding ten opzichte van Drenthe en Coevorden liet hij er geen gras over groeien. Al in 1395 nam hij Coevorden gewapenderhand in en verjoeg de burggraaf. Hij liet zich als nieuwe heer door de Drenten huldigen en bevestigde hen in

een aantal privileges. Daarmee was zijn gezag over Drenthe in hoofdlijnen hersteld en kon hij zijn aandacht richten op ander terreinen, in het bijzonder de onderwerping van de stad Groningen. Drenthe was hier zijdelings bij betrokken. Zo liet de bisschop een vijftal kastelen oprichten ten zuiden van de stad, onder andere te Peize en Roden. Verschillende Drentse edelen waren verder partij in de strijd tussen de bisschop en andere weerspannige onderdanen.

Het Landrecht van 1412

De overeenkomst die Frederik van Blankenheim in 1395 aan de Drenten had opgelegd, bevatte slechts de bevestiging van enkele privileges en een erkenning van het ongeschreven gewoonterecht. De uitleg daarvan leidde in de jaren daarna tot enige geschillen en daarom was het noodzakelijk een en ander uit te werken en schriftelijk vast te leggen. Die behoefte was de aanleiding voor de totstandkoming van het Landrecht van 1412, waarmee vier eeuwen ontwikkeling van het bisschoppelijk bestuur en de Drentse rechtsgewoonten werd afgesloten. Die codificatie leverde de Drenten aan de ene kant verduidelijking van het Drentse recht en vergrootte hun rechtszekerheid, terwijl het aan de andere kant het bisschoppelijke gezag een sterkere basis verschafte. Het Landrecht bevestigde de autonomie van lokale en regionale bestuurs- en rechtskringen als dingspelen, kerspelen en buurschappen. Daarnaast verschafte het Drenthe een grotere zelfstandigheid dan andere territoria, met name omdat Drenthe geen steden kende die de machtsverhoudingen konden verstoren.²

Latere ontwikkelingen

Bleef Drenthe grotendeels verschoond van oorlogshandelingen, in Friesland, in Groningen en de Ommelanden en in Oost-Friesland werd de strijd tussen verschillende heren in de eerste decennia van de vijftiende eeuw voortgezet. In 1415 werd de stad Groningen met hulp van onder andere een aantal Drentse edelen ingenomen op lokale potentiaat Coppen Jarges en zijn partijgenoten en in 1419 huldigde ook deze stad de Utrechtse bisschop als haar heer. Vier jaar later overleed Frederik van Blankenheim die in zijn dertigjarige regeringsperiode een grote stempel op de Noord-Nederlandse staatkundige ontwikkelingen gedrukt heeft. Zijn opvolgers vulden het Landrecht in 1447, 1492 en 1500 aan en bouwden daarmee voort op het Landrecht van 1412, dat aan de wieg stond van alle Drentse codificaties tot het eind van de Republiek.

Honderden fragmenten

Gezien het belang van het Landrecht van 1412 is het opvallend dat de tekst al enige eeuwen niet meer beschikbaar is om te lezen. Sterker nog: de tekst van de originele oorkonde is in feite nog nooit in druk verschenen. Men heeft dan ook slechts gebruik gemaakt van uitgaven naar een afschrift van de oorkonde, dat ten tijde van haar ontstaan is vervaardigd. Dat afschrift wijkt in spelling en ook in woordkeuze af van het origineel. Dat men het nog niet eerder met de oorkonde heeft vergeleken, is het gevolg van een van de belangrijkste aspecten van dit stuk: het is in de loop der eeuwen volledig uit elkaar gevallen in honderden stukken en stukjes. Het is enkel te danken aan het grote belang van het stuk dat men de schamele resten niet al veel eerder heeft weggegooid. Ruim honderd jaar geleden zijn de grotere fragmenten zo goed en kwaad als dat ging op papier geplakt, terwijl de kleine papiersnippers en de losgeraakte zegels in speci-

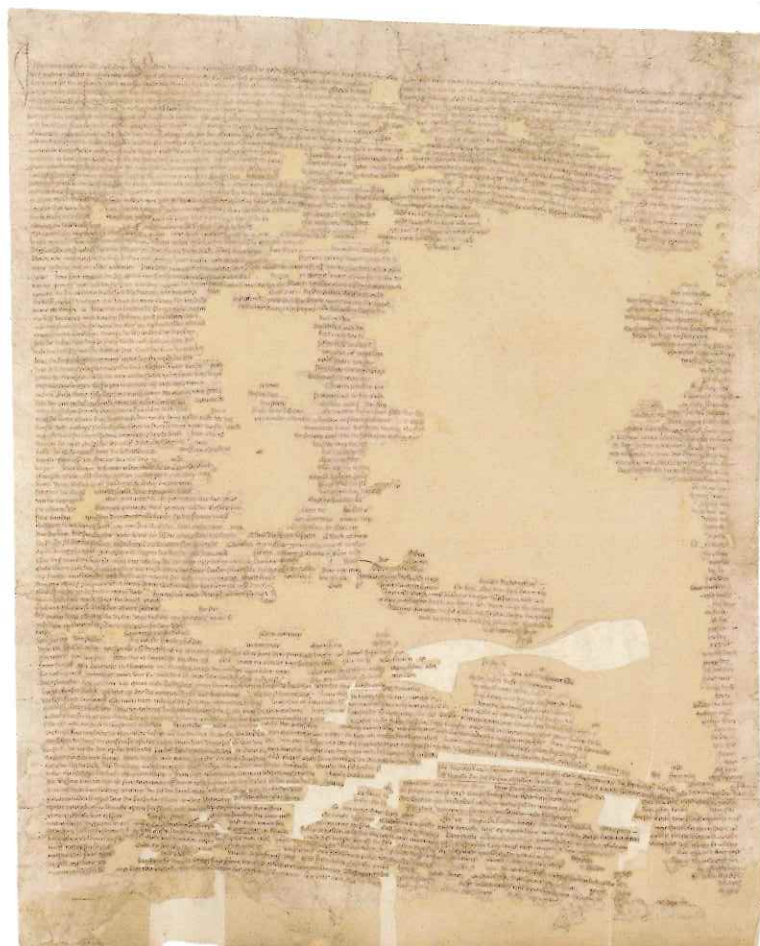


Foto boven: Charter vóór de restauratie. Bron: auteur

Foto onder: Doosje met fragmenten. Bron: auteur



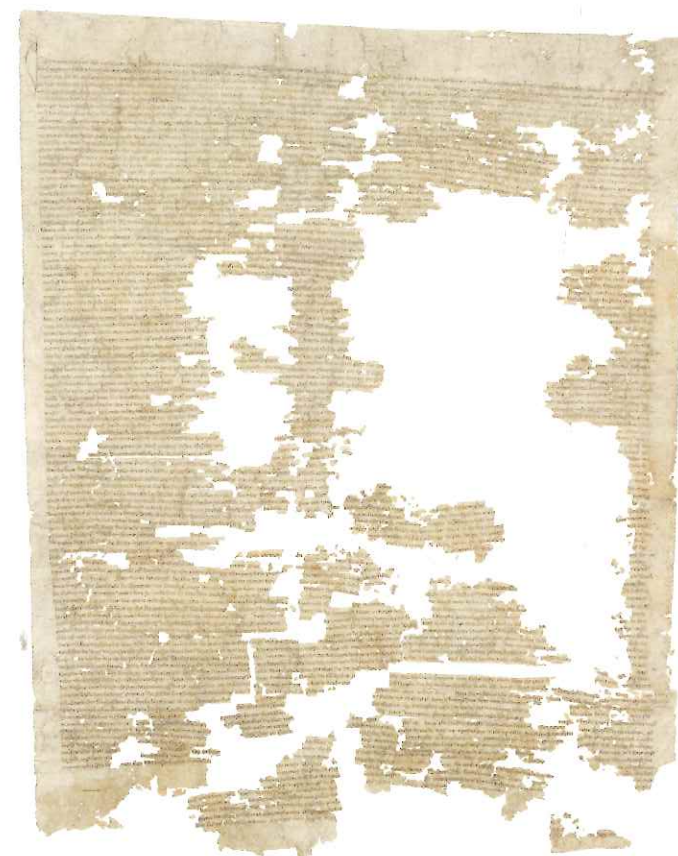
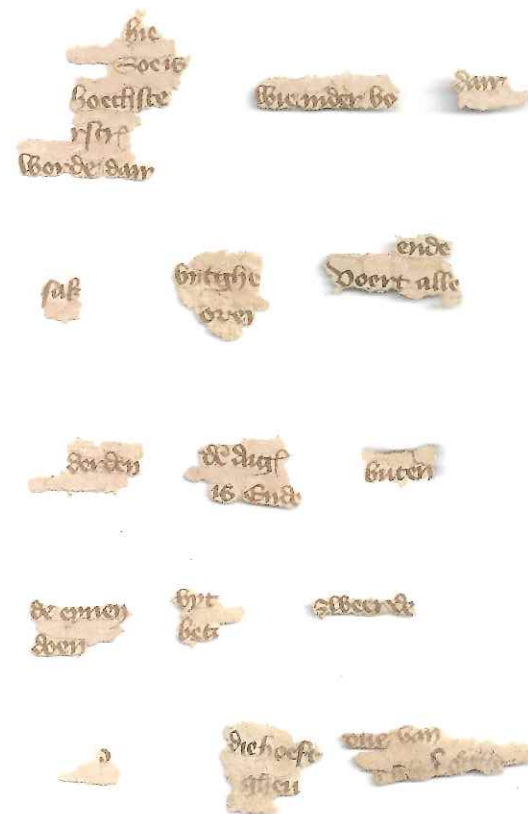
aal vervaardigde doosjes werden geplaatst. Jarenlang zijn de resultaten bij rondleidingen in het archief aan bezoekers getoond om het belang van goede conservering van het papieren geheugen van Drenthe aan te tonen, aan de hand van dit afschrikwekkende voorbeeld van dramatisch verval.

De restauratie

Zeshonderd jaar na het ontstaan van het landrecht ontstond het idee om de oudste Grondwet van Drenthe nieuw leven in te blazen. Kon men een eeuw geleden niet meer dan de resten bijeenvegen en voor een deel opplakken, met de huidige restauratietechnieken kan het stuk weer gereconstrueerd worden. Gelukkig werd het belang van het landrecht ingezien door de Provincie Drenthe en verschillende fondsen. Daarmee werd de basis gelegd om het project op te starten. Restaurator Marieke Kraan te Arnhem werd bereid gevonden om de uitdaging aan te gaan. De kleine snippers, ruim 250 in totaal, werden door haar vlakgemaakt en bevestigd op een ondergrond van Japans papier. De volgende klus betrof het bevrijden van de fragmenten die honderd jaar geleden waren geplakt op een dubbele laag papier. Met veel geduld werd deze klus geklaard, een lastig karwei, want de papiervezels zijn zodanig vergaan dat zij van zichzelf nauwelijks stevigheid geven.

Foto links: Gevlakte fragmenten. Bron: auteur

Foto rechts: Charter tijdens de restauratie. Bron: auteur

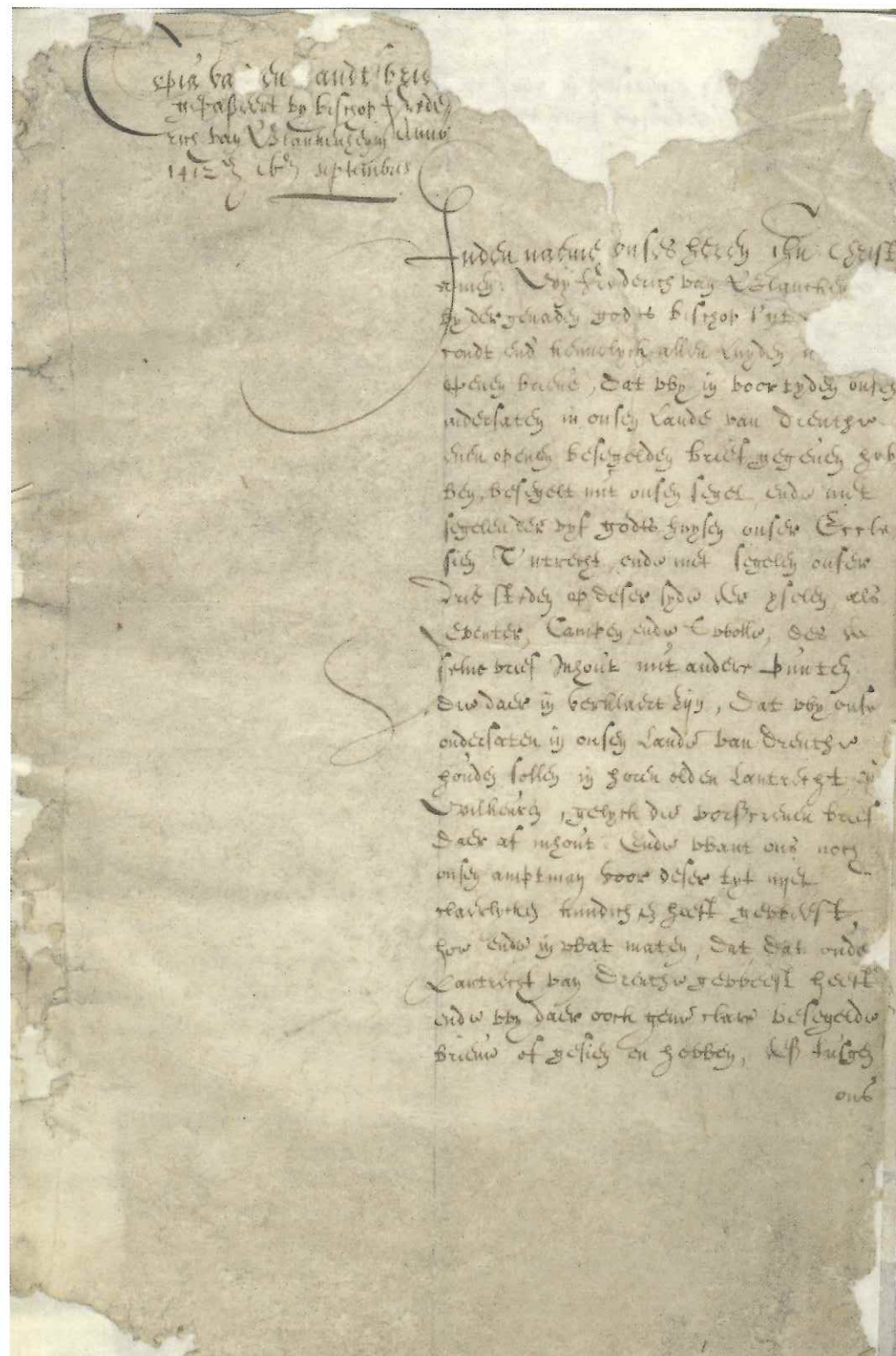


De tekst van het landrecht

Tegelijk met deze voorbereidingen van de verschillende overgebleven fragmenten van de oorkonde, werd begonnen met de reconstructie van de oorspronkelijke tekst. Die was immers nodig om de stukken in de juiste volgorde samen te voegen. Het is een puzzel waarvan een groot aantal stukjes ontbreekt, want alles tezamen is lang niet de gehele oorkonde overgeleverd. De puzzel heeft echter nog een beperking. We vermeldde hierboven dat de letterlijke tekst van het landrecht van 1412 nog niet in druk verschenen is. Er zijn vele afschriften van de teksten bewaard gebleven, sommige daterend uit de tijd van de vervaardiging van de oorkonde. Vergelijking van deze kopieën met de nog leesbare resten van de oorkonde leerde dat geen daarvan de tekst exact weergaf. Niet alleen zijn er vele verschillen in spelling, maar het bleek dat bijna alle afschriften niet teruggaan op de oorkonde zelf, maar op een kopie of concept daarvan.

Een zeventiende-eeuws afschrift

Slechts één afschrift bleek wel met de oorkonde als voorbeeld gemaakt te zijn: een stuk uit het begin van de zeventiende eeuw dat bij het landrecht zelf bewaard werd. In het verleden maakte men zich bij het maken van kopieën voor praktisch gebruik weinig zorgen over de exacte spelling van een afschrift. Zolang de inhoud maar woordelijk overeenkwam, achtte men niets verloren. Pas toen men uit historische overwegingen teksten op wetenschappelijk verantwoorde wijze begon af te schrijven, met name vanaf de achttiende eeuw, legde men zich toe op de nauwkeurige weergave van alle letters. Het zeventiende-eeuwse afschrift van het landrecht komt dan ook *woordelijk* overeen met de overgebleven resten van de oorkonde, maar de *spelling* kent vele afwijkingen. Voor het bepalen van de plaats van de kleine snippers, soms niet meer dan één letter bevattend, is echter een exacte tekstreconstructie nodig.



Zeventiende-eeuws afschrift naar het charter. Bron: auteur

De letterlijke tekst

Gelukkig is er een belangrijke bron voor de spelling en dat is de oorkonde zelf. De nog leesbare fragmenten geven namelijk aan welke spelling en varianten de schrijver zelf gebruikte. Daarom werd begonnen met een nauwkeurige transcriptie van de grotere fragmenten waarvan de juiste plaats bekend was. Vervolgens werden de gaten opgevuld aan de hand van het zeventiende-eeuwse afschrift, in de spelling die daar gevonden werd. Door alle woorden in deze gecombineerde tekst alfabetisch te sorteren werd in de meeste gevallen duidelijk wat de verwachte spelling van fragmenten in de gaten zou moeten zijn. Daardoor is de tijdrovende reconstructie voor een belangrijk deel compleet te krijgen, al zullen er ongetwijfeld de nodige puzzelstukjes overblijven.

Onderzoek

Ook na voltooiing van de restauratie zal het onderzoek nog niet voltooid zijn, want er zijn nog verschillende onbeantwoorde vragen. Zo is het nog onopgehelderd waarom men voor het opstellen van het Landrecht in 1412 gekozen heeft voor het zeer ongebruikelijke papier. Papieren oorkonden zijn zeer zeldzaam en dat is niet zonder reden: voor het aanhangen



De drie zegels die van het document losgeraakt zijn. Bron: auteur

van zegels is het materiaal minder geschikt, omdat het makkelijker scheurt en de zegels kunnen losraken, zoals ook gebeurd is. Een ander raadsel is nog hoe het papier op zo desastreuze wijze uiteen kon vallen. Het zeventiende-eeuwse afschrift bewijst dat de oorkonde de eerste twee eeuwen van haar bestaan redelijk ongeschonden moet hebben doorstaan. Ook oude inventarissen van het landschapsarchief maken geen melding over een bijzondere toestand. Pas in 1795 wordt daarin vermeld "is verteert". Het eigenlijke verval moet dus in betrekkelijk korte toestand zijn ingetreden. Dat wijst erop dat de bewaaromstandigheden een grotere rol gespeeld moeten hebben dan het materiaal zelf. Welke dit waren, is echter nog onbekend.

Conclusie

Het is een bijzonder stuk, en dat is het. Het Landrecht van 1412 en zijn restauratie leveren voornamelijk vragen op, met enkel het vooruitzicht op mogelijke antwoorden. Inhoudelijk is het stuk van historisch en rechtshistorisch belang als de eerste grondwet van Drenthe. Ook in die functie heeft het de laatste jaren aan actualiteit gewonnen. Zoals de Nederlandse Grondwet een onverwachte rol is gaan spelen in de identiteit van de Nederlanders, kan men met recht stellen dat het Landrecht van 1412 een weerspiegeling is van de identiteit van de vroeg-vijftiende-eeuwse Drenten. Die symbolische waarde is niet te vergelijken met bijvoorbeeld die van de originele Amerikaanse Grondwet, maar rechtvaardigt alleen al de aandacht die het stuk nu, na 600 jaar, eindelijk krijgt.

Noten

- 1 J. Bartier, P.C. Boeren en T.S. Jansma eds., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden deel 3* (Utrecht 1951) 144.
- 2 C.A. van Kalveen, 'V. De late Middeleeuwen 1395-1522', in: J. Heringa e.a., red., *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel/Amsterdam 1985) 203.